

פרק-הסיום הגנוז של חיבור יצחק בן-צבי על 'נדידות היהודים'

מתתיהו מינץ

שורת המאמרים על 'נדידות היהודים', שיצחק בן-צבי החל בפרסומם בינואר 1907 בכטאון המפלגה בוילנה 'דער פראלעטארישער געדאנק',¹ לא היתה אלא ניסיון להביא לפני הציבור המפלגתי הפועלי-הציוני תפיסה מקיפה לביאור התהליכים הסוציאליים-הכלכליים האופייניים, לדעתו, לתולדות עם ישראל מראשיתה של התפוצה היהודית ועד גלי-ההגירה שבזמנו. החיבור לא נתכוון למבט היסטוריוסופי לאחור. בן-צבי ביקש לבחון את מהות היחסים בין הפזורות היהודיות וסיבותיהן הלאומיות והחברתיות ולהסיק מכך על סיכויי השתלשלותה של ההגירה היהודית בעת החדשה לקראת היאחזות של קבע בארץ-ישראל.

מסה זו השתלבה היטב ונתייחדה כחולייה חשובה בכלל היצירה הפובליציסטית-התיאורטית לביסוס המצע האידיאולוגי של מפלגת הפועלים הסוציאלי-דמוקראטית היהודית 'פועלי ציון' בתקופת התהוותה, דהיינו בפרק-הזמן שבין ועידת-היסוד של המפלגה במאס 1906 בפולטאוה והוועידה הראשונה מן המניין באוגוסט 1907 בקראקוב. במאמר תרם בן-צבי תרומה ממשית לגיבוש הרעיון הפועלי-הציוני – כמוהו כמאמר ב' ברוכוב על 'תפקיד מעמד הפועלים בהגשמת הטריטוריאליזם',² מאמרו של ניר, שיצא רק בחלקו, על 'פלסטינה מנקודת-ראות מאטריאליסטית-היסטורית בתיאוריה שלנו',³ ואחרים.⁴

בן-צבי העריך את חיבורו כמחקרו המדעי הראשון.⁵ אין ספק שהמאמר חרג מן הנוסח הפובליציסטי שנהג בהסברה המונית: הדין הוא שיטתי, צמוד למקורות ונסמך עליהם. הכרח היה כנראה לעבד

1 אבנר, 'די אידישע אומוואנדערונגען', דער פראלעטארישער געדאנק, גליון 1, 17 בינואר 1907, עמ' 20-39; גליון 2, 31 בינואר 1907, עמ' 32-43; פארווערטס (וילנא), גליון 3, 17 ביולי 1907, עמ' 1-11. המאמרים הם חלקים מחיבור שלם שנכתב במקורו רוסית ותורגם על-ידי זלמן רובשוב. ראה: בן-צבי, פועלי-ציון בעליה השניה, תל-אביב 1950, עמ' 18; וכן: זרבבל, יידישער ארבעטער פנקס, ווארשע 1927, עמ' 98.

2 ב' ברוכוב, כתבים, א, תל-אביב 1955, עמ' 311-337.

3 דאס יודישע ארבייטער ווארט (וארשע), גליון 3, יולי 1906, עמ' 5-12. הגליון הרביעי לא ראה אור.

4 ו' אדים, די יודישע ווירטשאפט און איהרע היסטארישע פאקטארן, וילנה 1906, הוצאה ברושורית ביידיש של מאמר ברוסית שהתפרסם בתוך: מולוט, גליון 1, 1906. מאמרו של חזאנוביץ (כתריאל), 'די וועלט-ווירטשאפטלעכע גרונדזעצן פון ציוניזם', די יוגענד-שטימע, זאמעלבוך, וילנא, 1908, ערשטעס העפט, עמ' 85-107.

5 בן-צבי, פועלי-ציון (לעיל, הערה 1).

את החיבור ולסגל לו הגשה עממית יותר.⁶ בכתב-היד השמור בארכיון העבודה אפשר להבחין כי במקורו היה החיבור מורכב משני חלקים: האחד, הוקדש רובו ככולו לסקירה היסטורית; והאחר – מיקד עצמו בלקחים כבסיס לתפיסת בן-צבי את הציונות.⁷ אם נשווה את כתב-היד לפרסום הווילנא יתחוויר שעורכי העיתון בוילנה השמיטו חלקים גדולים מן הסקירה ההיסטורית ומה ששרד שולב בהקשרו בתוך הלקחים.

החיבור היה, כנראה, פרי ההרצאות האידיאולוגיות שהרבה בן-צבי להשמיע בעת סיוריו בסניפי המפלגה.⁸ הגרסה נודעה אפוא לחברים רבים עוד לפני שראתה את אור הדפוס. אולם, החיבור לא פורסם כולו בעיתוני המפלגה.⁹ אפשר היה להניח כי עם הפסקת הופעתו של ה'פארווערטס' בוילנה נגזר על פרק-הסיום שלא יראה אור, אולם לא נתברר מדוע לא טרחה המפלגה להוציא את החיבור כולו כחוברת באחת ההוצאות שלה, שדאגה לפרסם ספרות הסברה פרוגרמאטית.

ב-1908 חזר בן-צבי לפרסם את חיבורו ב'דער יודישער ארבייטער', בטאון המפלגה האוסטרית.¹⁰ במבוא לגרסה זו סיכם המחבר את החוקים הכלליים המעצבים את כיווני ההגירה היהודית ובעיותיה במקומות ההתערות השונים, למעט סוגיית ההיאחזות בארץ-ישראל, וייחד מקום נכבד לסקירה היסטורית של נדידות היהודים. המאמר לא היה אפוא העתק מדויק של קודמו. אלא ששוב לא נתמזל לו מזלו: העיתון הסתפק בפרסום החלק הראשון; בסיומו הובטח אמנם כי אף ההמשך יראה אור, אלא שהדבר לא יצא אל הפועל. הנה כי כן, שוב נמצאנו מתקפחים מצד המסקנות שביקש בן-צבי להסיק על ייחודה של ההגירה היהודית לארץ-ישראל.

לא מצאתי הסבר לתמיהות. בן-צבי לא נדרש לנושא ברשימותיו האוטוביוגרפיות, וגם כאשר הרחיב את הדיבור על הנושא בספרו על 'פועלי-ציון בעליה השניה', לא הוסיף הסבר לקטיעת הפרסום.¹¹ זאת ועוד: אין להתעלם מן העובדה כי עם ייסוד 'האחדות' היה טעם – ונמצאה גם הסמכות הדרושה לכך – לחזור ולהביא לדפוס את החיבור כולו בעברית אילו נתרצה לכך המחבר. אם לא כך אירע, סביר לשער שבפרק-הזמן שבין תמוז תרס"ח (מועד הפרסום בבטאון האוסטרי) ותמוז תר"ע (עם הגליון הראשון של 'האחדות') או לאחריו, ערער בן-צבי על תוקף המסקנות, כולן או מקצתן, והסתלק מן הדאגה להמשכו של הפרסום.

פרק-הסיום של חיבורו המקורי נשתמר בעזבונו של יצחק בן-צבי בארכיון העבודה בתל-אביב.¹² בפרסומו להלן בתרגום עברי אין משום החזרת עטרה ליושנה או תיקונו של מעוות, אלא הגשתה של תעודה שיש בה אולי כדי לקרבנו להבנת גישתו של בן-צבי לבעיה היהודית ולפתרונה בארץ-ישראל, בתקופת היווצרותה של מפלגת 'פועלי ציון'. אנו נקבילה להנחות שהיו נקוטות בפרק-הזמן הנדון במפלגה ככלל ועלידי ברוכוב בפרט.

6 זרכבל (לעיל, הערה 1).

7 ארכיון העבודה, תל-אביב, תיק בן-צבי 104/IV/21.

8 ראה נוסח הדייקוח שבין של נח הורקז על הרצאת בן-צבי בקונפונציה של המתוו הרומי-המערבי בקיישוב

1906; ארכיון העבודה, תיק בן-צבי 104/IV/21.

9 בן-צבי, פועלי-ציון (לעיל, הערה 1), אמנם עם סיום המאמר השלישי ב'פארווערטס' לא נאמר שיהיה לו המשך.

10 אכנר, 'צו די יודישע אומוואנדערונגען', דער יודישער ארבעטער (למברג), גליון 27, 3 באוגוסט 1908.

11 בן-צבי, פועלי-ציון (לעיל, הערה 1).

12 ארכיון העבודה, תיק בן-צבי 104/IV/21, תרגום לידיש או עיבוד לא נמצא בעזבונו.

כבר בחלקים שראו אור הטעים בן-צבי את המסקנה שהיאחזותם של היהודים בארץ חדשה נתבעה בראש-זראשונה מעניינם של אוכלוסי הארץ בקליטתם.¹³ זו צריך שתתיסד על שיקולי התועלת שיעניקו המהגרים היהודים לכלל האוכלוסייה או לחלקים גדולים ממנה. העניין להסתייע ביהודים – ובלשונו של בן-צבי, ניצול התפקוד האפשרי שלהם במשק – כופה על היהודים להסתגל אל המחויבות הזאת. מכאן שאין מקום למדיניות או להתנהגות משקית החותרת להקים חציצה כלשהי בין האוכלוסייה היהודית המהגרת לארץ מסוימת לבין האוכלוסייה היושבת בה. כל עשייה כלכלית-פוליטית שתכליתה משק יהודי אקסלוסיבי היא תרתי דסתרי, כלומר חבוי בה מלכתחילה סיכול עצם ההתנאה לסבירותה של הקליטה ועיצוב מערכת-היחסים בין היהודים לבין האוכלוסייה המקומית כמערכת של תחרות הגזרת מראש כליה על סיכויי המהגרים להתערות בארץ החדשה.¹⁴ בלשון עקרונות הסיכום הראשונים שהביא בן-צבי בגרסה השנייה של המאמר (בבטאון האוסטרי, באוגוסט 1908) בוטאו הדברים בלשון זו:

סעיף 10. לאחר ניתוח המושגים תחרות וניצול יש להסיק שההגירה היהודית [הכניסה] תיתכן במקום שבו אין יחסי התחרות מצד היהודים אלא יחסי ניצול.¹⁵

זאת ועוד. אם ננקוט את לשון הסיכום שם, ראה המחבר את גלגולי הנדידות היהודיות כתוצאה (רזולטאנטה) של שלושה גורמים או כיווני לחץ. שניים היו חיצוניים: (א) הדחיקה מן הארץ, הכופה על היהודים להסתגל לתהליך ההגירה עצמו ופועלת פעולה ניינטראלית-שלילית לגיוון התעסוקות היהודיות.¹⁶ (ב) המשיכה שיש לארץ כלשהי מבחינת היהודים, הגורמת להם לנהור אליה

13 דער פראלעטארישער געדאנק (לעיל, הערה 1), גליון 2, עמ' 41-42.

14 את ניצול היהודים נוטה בן-צבי שלא לפרש על-פי המשמעות המאקטיסטית הקפדנית כניצול של מעמד שליט את המעמד המדוכא, אלא כהודקקות הדדית של קבוצות לאומיות ומעמדות חברתיים כאחד, המעוגנת בתלות גומלין משקית. שיכול להתלוות אליה גם ניכוס שרירותי (מסוי) של ערכים שמייצרת קבוצה אחת או מעמד אחד על-ידי קבוצה אחרת או מעמד אחר. בחיבורו ניסח הגדרה מבחינה בין ההתחרות לבין הניצול:

יחסי תחרות הם בגדר קונפליקט בין שני צדדים כשל אובייקט המצוי למלבר משני הצדדים, המחולקים זה עם זה. ואילו יחסי ניצול, נהפוך מזה, צומחים ממצואותו של אובייקט שביסודו מונחת סגולה המצויה בתוך תוכו של אחד הצדדים גופא. תכונה זו לא ניתן לנטלה ממנה (דער פראלעטארישער געדאנק, גליון 2, עמ' 34 ואילך).

כלומר ניצול הוא פועל יוצא של יחסים פונקציונאליים בין שני הצדדים. בראייה לאחור למד מזה בן-צבי כי היקלטותם של היהודים בארצות החפוצה השונות נבעה תמיד מן התועלת שניתן היה להפיק מהם, הניצול שניתן היה לנצלם. הפלוגתה בינו לבין הוורודניצים אינה אפוא חריפה כל-כך. על עמדת הוורודנייה ראה: 'הסטאטיקה של המציאות היהודית', וורודנייה [רוסית] 1905, עמ' 11-22. הסתייגותו של ברוכוב מגישתם (ברוכוב, לעיל, הערה 2, עמ' 185-193) נמוגה לאחר-מכן והוא אימץ יותר ויותר את הגדרותיו של בן-צבי. ראה: ארכיון העבודה, עזבון ברוכוב, חטיבת ההגיגים II, סעיפים 1338, 1467, 1811. ברוכוב מדבר על שני טיפוסים קונפליקט ('כמו אבנר' – סעיף 1338) ומבחין בין קונפליקט שבזיקה (ניצול) וקונפליקט חופשי (התחרות): סעיף (1467).

15 אבנר (לעיל, הערה 10).

16 שם: 'פאראיינפאכט אדער קאנסערווירט זי, אבהענגיג דערפון, צו די ארויסשטויסונג איז אן איינזייטיקע אדער אלזייטיקע'.

ברצון ומשמרת משום כך את התעסוקות ואת הריבוד החברתי הקיים מחד גיסא; ומאידך גיסא – מעודדת התהוותן של תעסוקות חדשות וממילא גם קבוצות חברתיות חדשות. (ג) גורם פנימי שיש לעגנו בעשייה המשקית היהודית – הנכונות להסתגל אל ארץ-הקליטה ולהיטמע בקרבה. במשולש הכוחות הזה נודעים עוצמה רבה יותר ומעמד דומיננטי לשני הגורמים החיצוניים; וההסתגלות, היא הגורם הפנימי, מצומצמת ממילא יותר. עד כאן הפרקים שראו אור. פרק-הסיום של החיבור הניתן בזה הוא בראש-וראשונה ניסיון ליישם את העקרונות האלה במערכת-תצפיות המצטרפת להערכת סיכוייה של היאחזות היהודים בארץ-ישראל.

יצחק בן-צבי, נדידות היהודים – פרק-הסיום

לאחר שסיימנו את הסקירה הקצרה על הנדידות החשובות של היהודים, נעבור להבהרת מגמותיהן לעתיד. מה הן אפוא המגמות (הקרובות) לנדידות היהודיות: כלום תיפסקנה עם התיישבות היהודים באמריקה בדרום-אפריקה, באוסטרליה, שאלידן זרמו ב-25 השנים האחרונות כשני מיליון יהודים ממזרח-אירופה? כלום נבלם מהלכה של ההגירה עליידי הארצות השוכנות בדרכה? כלום נבלעת היא בגרמניה, בצרפת, באנגליה? כלום מידלדלים והולכים מקורותיה? ולבסוף, אולי נידונה האומה היהודית לנדודים במדבריות העולם הישן והחדש, שייפסקו אר-יורק כאשר יקיץ הקץ על כל התחרות, כאשר ישתלט המשטר הסוציאליסטי? שלוש השאלות הראשונות דורשות מחקר מיוחד, ניתוח קונקרטי ומפורט, ועל כן לא נוכל לעסוק בהן; אך על השאלה האחרונה נתעכב כאן בפירוט.

הניתוח הכולל של גירושי היהודים (בפרק א) הבהיר לנו את הזיקה בין קביעותה של הנדידה לבין קביעותה של האקסטריותוראליות היהודית. כל עוד עומדת האקסטריותוראליות בעינה נגזר ממנה בהכרח ובהתמדה הצורך של היהודים לעקור ממקום למקום. אך ורק ההגירה משתנה מבחינה איכותית וכמותית; ואילו אופיה כתופעת-קבע נשמר. לפיכך לא די להצביע על קיומו של תהליך הגירה סטיבי לארץ כלשהי, יש להוכיח גם את עמידותו וכי אינו מוכרע בהגירה ואין הוא מתמצה בה. יש להוכיח שבארץ החדשה נעלם הגורם החשוב ביותר להגירה – האקסטריותוראליות היהודית. אולם לא די בזה; יש ללמוד גם את תנאי-הקליטה למעשה. אלה, כפי שראינו, מוגבלים תמיד במסגרת הצרכים המקומיים. הם עשויים להצטמצם בשל הצרכים של הלקוחות המקומיים, בשל השוק המקומי, בשל הביקוש המקומי; אך גם כיוון שהם מושפעים מן התחרות הלאומית המקומית ומן ההיצע המקומי. גורמים אחרונים אלה מגדירים את ממדי הקליטה, התרחבותה או הצטמקותה; בלשון אחרת – את מגמותיה.

על ההגירה העולמית, ובכלל זה על הגירת היהודים, עוברת לאחרונה מהפיכה אדירה. ההגירה היהודית, שמקורה בגורמים ספציפיים הנעוצים בייחודה של הכלכלה היהודית, מתייחדת בתוך זרם-ההגירה הכללי כהגירתם של יסודות עירוניים. היהודים אינם מסוגלים ליהפך לאלתר לאוכלוסייה רחבה של עובדי-אדמה. כיוצאי ערים הם עשויים להדור לעיסוקים חקלאיים-עירוניים למחצה. וככל שמצטמקים עיסוקי היהודים בארצות ההגירה, ככל שמכבידה והולכת החזירה לתוך ספירות אלה או אחרות של העולם החדש – כך גוברת והולכת השאיפה להיאחו בתעסוקה חקלאית של הארצות התרבותיות למחצה שנושבו זה מקרוב. שטחי הייצור החקלאי בכלל – יהיו אלה בקנדה או בדרום-אמריקה – יוכלו לשנות מעיקרה את בעיית ההגירה היהודית. הם יוכלו לחסל את האקסטריותוראליות היהודית. אולם מעברו של המון עירוניים לחקלאות אינו אפשרי; לפיכך התנאי הממשי הראשון לחזירת המוני יהודים לעבודת-

האדמה הוא אופיה העירוני למחצה של האחרונה. בכלל הארצות הקונקרטייות אליהן פונה כעת ההגירה היהודית רק פלסטינה היא בגדר ארץ כזאת. הבה נתבונן עד כמה היא עונה על התנאים ההכרחיים לקליטה עמידה ומתרחבת.

הגורם הראשון והחשוב ביותר הקובע את אפשרויות ההיאחזות היהודית וגידולה הוא התחרות הלאומית. לכניסת היהודים לכל חבל-ארץ חדש יש אופי לאומי. עניין זה בא לידי ביטוי ראשית כל בכך שהיהודים לא מגיעים לארץ זו כשהם בחדים, אלא בהמוניהם. שנית, גם בכך שהם חודרים בהמוניהם לענפיי-יצור מסוימים; דהיינו – הופכים ענפים אלה במידה מסוימת למונופולין שלהם. לסימני-היכר אלה יש להוסיף את התופעה שהיהודים יחמים בארצות-הקליטה ענפים חדשים המתערים בהדרגה בתוך הארץ. אולם, בכל מקום שהיהודים לא חדרו לשם עד כה התקיימו או התעוררו מעמדות לאומיים חזקים, ולפיכך נתקלו היהודים במוקדם או במאוחר בכל מגזרי החיים המשקיים בהתנגדות עזה של קבוצה לאומית מלוכדת. תחרות זו הטילה מגבלות על ההגירה היהודית, מחד גיסא, לרבות איסור על המשכה ואף הרסה עמדות שהיהודים הספיקו לכבוש לעצמם; מאידך גיסא, היא חסמה לפנייהם את הכניסה לתפקידים חדשים. בקיצור – היא הכריעה את היהודים בתחום ההיצע (של סחורות או של שירותים).

בפלסטינה נתקלים היהודים ביסוד מקומי מפרצל, החי בקהילות נפרדות, מספקות צורכי עצמן כמעט מבחינה כלכלית. אלמנט שאין לו כל קשר פנימי, נטול תרבות, מגוון מבחינה דתית ומאוחד אר-יורק בדיכוי הממשלתי הכללי מלמעלה. בתנאים כאלה אפשר שתתעורר תחרות, במישור זה או אחר של החיים הכלכליים; אלא שאופיה מבחינת האוכלוסייה המקומית, ה'פלאחים' הפלסטינים, הוא אינדיבידואלי צר ולא חברתי-לאומי. הסיכון מצד 'ההיצע' אינו קיים. דבר זה נכון גם בצורות החדשות של הייצור, המובאות לראשונה על-ידי היהודים.

הגורם החיצוני השני הוא ברצון להסתייע ביהודים. מעצם הלשון נובע שהסייגים שהיא מציבה לכניסת היהודים נקבעים על-ידי צורכה של האוכלוסייה המקומית ביהודים. היסוד היהודי לא יוכל לגדול ללא גבול, שכן לייצור היהודי יש גבולות, ואפילו צרים. הוא מתקיים ככל שהוא נענה לצרכים המקומיים. מכאן שהוא תלוי בביקוש המקומי, בשוק הפנימי. גבולות השוק הפנימי הם הקובעים את הייצור היהודי. וכיוון שהתרחבותו של השוק הפנימי לא תקוז את הגידול של האוכלוסייה היהודית ולא כל שכן של ההגירה היהודית לתוך הארץ, הרי שצמיחת הייצור היהודי תהיה מוגבלת מאור. הנה כי כן היאחזות היהודים מוגבלת על-ידי המסגרות שמציב הביקוש המקומי.

המוני היהודים הנכנסים לפלסטינה יוצרים כאן, כבארצות רבות אחרות, ענפיי-יצור חדשים. אולם ענפי-הייצור האלה – חקלאיים ועירוניים – מכוונים, שלא כענפי-הייצור שמייסדים היהודים בארצות אחרות, לא לשוק הפנימי אלא בראש-ויראשונה לשוק החיצוני של הארצות המקיפות. תפוזים, יינות, פירות מצד אחד, ומצר אחר – מוצרים של הייצור הזעיר החדש; אריגת שטיחים, תוצרי שמנים, סבון וכדומה, מחושבים לשיווק במצרים ובאירופה. מכאן ברור שגידול הייצור היהודי בפלסטינה נקבע על-ידי השוק העולמי בלבד, וכך אין לגידול האוכלוסייה היהודית בפלסטינה מסגרות צרות.

ולבסוף, הגורם השלישי, הפנימי, של נדידות היהודים הוא כושרה של האוכלוסייה היהודית להסתגל או להיטמע. מכל מקום, יש לעניין זה משקל אם אין הוא נוגד את הגורמים החיצוניים. בפלסטינה מצטייר נושא זה באורח שונה, שכן גורם זה אינו מוגבל בתחרות הלאומית מבחינת ההיצע או מבחינת הביקוש. היעדר תלותו של הגורם הפנימי מתבטאת למעשה קדם כל בכך שבפלסטינה חודרים היהודים לתחום הפקת חומרי-גלם. דהיינו, לתפקידים עירוניים למחצה וכדומה. היהודים מסתגלים גם לשאר ענפי-הייצור של הייצור בפלסטינה, ככל שהם מפותחים בארץ, מכוונות, מסגרות, ייצור שמנים, סבון וכדומה. החדירה

* סימנים אלה אופייניים לא רק ליהודים אלא גם למהגרים מקרב אומות אחרות. לפיכך אין התכונות האופייניות ליהודים נעוצות בסימנים פורמאליים שהובאו לכאן, אלא בפערים של תכולתם הקונקרטיית.

לענפים המפיקים חומרי-גלם ולענפי-היסוד האחרים נעשית על-ידי המונים, ובהתאמה לשכבות אלה הנאחזות בתעשיית חומרי-הגלם מתפתחים בערים תעשיית עיבוד ומסחר; לפיכך אפשר לומר שהפעילות העצמית של הגורם הפנימי מתבטאת בהיצמדות לא-מופרעת לקרקע, בטרטוריאליזציה ובתעשייה. מכאן שהגורם הפנימי של הנדידות היהודית, השאיפות המטמעות, הופכות במהלכה של התפתחות לא-מופרעת מפאסיביות לאקטיביות, מטמיעה של הנטמעים לטמיעה של הטמעה.

עקירת האקסטריטוריאליזציה היא המהפכה היהודית הגדולה ביותר, היא התמורה הראדיקאלית ביותר בחיי האומה היהודית. יתירה מזה: היא אולי התופעה המפתיעה ביותר בתולדות העמים. תמורה זו מחסלת לאלתר את הייחוד שבנדידות היהודים.

הנה כי כן זרם ההגירה הפונה בימינו לפלסטינה וחוזר בה לענפי-היסוד של הייצור אופיו שונה לחלוטין מכל הנדידות היהודיות עד לימינו אלה. שני הגורמים החיצוניים של הנדידות היהודיות – הרחייה המשויכה – אין להם הכוח להגביל את ההגירה היהודית לפלסטינה ואף לבלום אותה. גורם הטמיעה הפנימי הופך מפאסיבי לאקטיבי. מתחילה המהפכה הגדולה ביותר בחיי היהודים, התמורה הראדיקאלית ביותר בהם. מתחילה הטרטוריאליזציה של אומה אקסטריטוריאליזציה. בעוד שולטת התחרות בעולם, מתערער והולך התנאי המוקדם השני להגירה היהודית הקבועה – האקסטריטוריאליזציה.

העם היהודי ייתקל עוד במכשולים רבים בדרכו ההיסטורית הגדולה, מכשולים צפויים ולא-צפויים. החשובים שבהם מצטיירים לנגד עינינו. יש להם אופי של דפוסים שנתיישנו, של משקעים פוליטיים, חוקיים ותרבותיים. על הפרוליטאריאון היהודי לסלק את המכשולים האלה ולהכניח פיתוח חופשי, עצמאות למשק היהודי בפלסטינה. הפרוליטאריאון יסיר את כל המחיצות המפריעות לו בדרכו, הבולמות את חירותו, הפוגעות בחייו ובמלחמתו וישחרר את האומה כולה לחיים חדשים. הפרוליטאריאון היהודי יאיר בלפיד זוהר של הסוציאליזם את הארץ הישנה-החדשה המתעוררת לחיים. ומעל לעריסת האנושות במרחק תזרח שמש חדשה. זהו תפקידו העולמי של הפרוליטאריאון היהודי.

ההגירה היהודית לארץ ישראל – גילויי הרציפות והתמורה

ביישום בעיות עלייתם של היהודים לארץ-ישראל והתנחלותם נשתמעו מסקנותיו של בן-צבי כהמלצה לראות ולעודד את עניין האוכלוסייה המקומית להסתייע ביהודים ולנצלם, כתנאי שאין לעקפו כלל. אם אין התנועה הציונית מבקשת להשמיט את הקרקע לקיומה. בלשון אחרת: שילובה של האוכלוסייה הערבית במשק היהודי ומעורבות הגומלין שבין היסודות האתניים הן הבסיס ההכרחי לקידומו של המפעל הציוני ולהצלחתם של הגורמים הקונסטרוקטיביים (קרי: הבורגניים) לקראת הטרטוריאליזציה של היהודים בארץ. מכאן שאין מקום לססמא על עבודה עברית וייחוד המשק היהודי לפועלים יהודים. אדרבה. ככל שיגבר עירובם של יהודים וערבים במשק אחד, ככל שירבו להסתגל יהודים לתוך מפעלים יזומים של ערבים – בין כפועלים ובין כבעלי-הון – וככל שיעשו זאת הערבים, כן תוכתח יותר ותוכתר בהצלחה רבה יותר קליטתם של היהודים בארץ. כלומר, תהליך ההאיחוזות של היהודים בארץ לא נצטייר לבן-צבי כתופעה חריגה, ייחודית מלכתחילה. הוא ראה אותה כרצופה לעולה מניתוחן של נדידות היהודים בכללן. אולם בהנחת הרציפות, האחידות, היה חברי איום של הדחיקה שתבוא כאשר גילויי ההסתייעות ביהודים וניצולם יפנו ברבות הימים את מקומם לגילויי תחרות ונישול. ואולם דיאלקטיקה זו לא נראתה לו תקיפה בארץ-ישראל. פרק-הסיום הוקדש אפוא להוכיח מדוע עשויה ארץ-ישראל לשבור את מסורת

הגורל היהודי, את הקביעות שחשף בתולדות הנדידות של היהודים. לעניין זה נמצאה לו מערכת גורמים, המעוגנים במציאות הארץ בלבד. ראשית הוא מנה עמהם את הפיצול הקהילתי, העדתי והדתי של אוכלוסי הארץ, שיסכל בפרק הזמן הנראה לעין כל מגמה להתלכדות לאומית. שנית, הוא מנה את העובדה שהיהודים חוזרים לשורה של ענפי-ייסוד במשק וזו מתאפשרת בשל אופיה החקלאי למחצה של היחמה הקאפיטאליסטית היהודית בארץ. שלישית, העובדה שהיהודים הנאמנים לשיטת ה'התחכמות' שלהם,¹⁷ מקימים בארץ תעשיות וענפי-ייצור שלא נודעו בה קודם-לכן ומשנים את המבנה המקצועי-החברתי שלהם ואת מבנה המשק והחברה בארץ כולה. היחמות המתוחכמות האלה מנתבות את הכלכלה של הארץ לתוך אפיק של זיקה גוברת והולכת לשוק החיצוני ומשחררות אותה מן המגבלות המעיקות של השוק הפנימי – הכולם בשלב הקובע של פתיחת תהליך ההיאחזות היהודית בארץ. על-ידי כך ייקבעו סיכויי העלייה לארץ והקליטה בה לא רק מיחס האוכלוסייה המקומית אל היהודים אלא גם ממערכת גומלין רחבה יותר, בין-לאומית. כך-צבי ראה אפוא את סיכויי הקליטה היהודית בארץ ואת גיבושו הלאומי של היישוב כתוצאה של פעילות הדדית בין תהליך משתהה (ספק קיים) של התלכדות האוכלוסייה המקומית לכדי יש-הומוגני כלשהו לבין תהליך של צמיחתו המזורזת של היסוד היהודי בקרב האוכלוסייה של הארץ והיספנותו לתוך המערכת המשקית הכוללת והמתרחבת ללא הפסק בהשפעת הפעילות הכלכלית היהודית. אומדניו האופטימיים על קצב העלייה היהודית לארץ ודימויו על הצלחתה של פעולת הגומלין הובילוהו למסקנה שתהליך ההתיישבות היהודית בארץ מוכרח להביא לטריטוריאליזציה של היהודים. אר-אז – 'השאיפות המטמעות הופכות במהלכה של התפתחות לא-מופרעת מפאסיביות לאקטיביות'.¹⁸ כלומר, היהודים יהיו מגורם הכפוף לאילוצי הסתגלות וטמיעה בקרב אוכלוסי הארץ הקולטת לגורם המביא את אוכלוסי הארץ להסתגל ולהיטמע בקרבם. הטמיעה תהפך 'מטמיעה של הנטמעים [היהודים] לטמיעה של הטמעה [של אוכלוסי הארץ בקרב היהודים]'.¹⁹ כך יבשילו הטריטוריאליזציה והפתרון הלאומי של הבעיה היהודית. כלומר, ההיאחזות היהודית מעוגנת מתחילה וכפופה לקביעות האילוצין שבהגירה היהודית, אך היא נושאת בחובה את גרעיני המהפכה היהודית, את שבירת הרציפות הגלותית שלה.

ראוי להסב את השומת הלב להיבט מעניין. כך-צבי אינו נזקק בחיבורו להנחה בדבר הקרבה הגזעית שבין אוכלוסי הארץ והיהודים המתיישבים בה, אשר אליבא דברוכוב (בפובליציסטיקה בעת פולמוס אוגנדה) עשויה לדרבן את התמוגותם של שני היסודות לכלל ציבור אחד מבחינה לאומית.²⁰ הערכת הסיכויים שלו מתייסדת דווקא על תחזית של עימות בין ציבור בעל משק נחשל לבין ציבור הנושא עמו משק מפותח וההתמודדות ביניהם תוכרע במירוץ שבין קצב מודרניזציה משתהה של הגורם הנחשל לבין קצב התעצמות נמרץ של הגורם המתקדם. הערכה זו בדבר הפתרון להתנגשות

17 דער פראלעטארישער געדאנק, גליון 2, עמ' 42. בידיש: 'קליגלען-זוך-איין'.

18 לעיל, עמ' 136.

19 שם.

20 ברוכוב (לעיל, הערה 2), עמ' 146, 147. ראה על כך: מ' מינץ, 'הערבים כפרוגנות של ברוכוב', מולד, ד (חשל"ב), עמ' 476-487.

האפשרית שבין היסודות הלאומיים הקטרוגניים בארץ מקבילה לגרסתו של ברוכוב ב'פלאטפורמה שלנו' ובסיכום מאמרו 'לבעיה הלאומית בבלגיה'.²¹ עובדה זו אפשר שהיא מלמדת כי היה זה ברוכוב ששינה את הערכותיו בתקופה שבין המאמר 'לשאלת ציון וטריטוריה'²² לבין התקופה שלאחר פולטאוה. מכל מקום, בעת הדיונים על ניסוח העקרונות שעליהם הוצרכה להתבסס הפלאטפורמה הגיעו בן-צבי וברוכוב לתמימות דעים בדבר הערכת היחסים האפשריים שבין האוכלוסייה המקומית בארץ לבין העולים היהודים שיבואו אליה. לפיכך נוטה אני לקבוע שהגרסה של פרק-הסיום למסה המובא כאן היא חלק אינטגרלי של החיבור כפי שיצא מעטו של בן-צבי לקראת פרסומו הראשון. דיווחו של בן-צבי על המצב בארץ בוועידה הראשונה מן המניין של המפלגה בקראקוב (אוגוסט 1907), בו ננקטו עמדות חופפות לגרסה שבפרק-הסיום,²³ אינו אפוא חידוש אידיאולוגי, אלא המשך רצוף לעמדה מקובלת.

הפרוליטאריון היהודי ומקומו בהגשמת הטריטוריאליזם

סוגיה אחרת שראוי כי ניתן את הדעת עליה בפרק-הסיום של החיבור היא הגדרת מקומו ותפקידו של הפרוליטאריון היהודי בדימוי תהליך הטריטוריאליזאציה בארץ. הקורא את הפרקים כולם, ופרק-הסיום בכלל זה, יזכר להתרשם כי בתהליך הטריטוריאליזאציה של העם היהודי אין פונקציה ייחודית או בלעדית למלחמת המעמדות של הפרוליטאריון היהודי. בלשון אחרת: בין העילות לטריטוריאליזאציה לא מנה בן-צבי אילוצים אובייקטיביים המעוגנים במאבקו של הפרוליטאריון היהודי לשיפור בסיסו האסטראטגי. הטריטוריאליזאציה היהודית צומחת ונגזרת מתהליכי ההגירה היהודית הכללית. ב'פלאטפורמה שלנו' כתב ברוכוב כי –

הציונות היא אפשרית רק אם הציונות הפרוליטארית היא אפשרית ואם הפרוליטאריון היהודי אין לו כל דרכים מיוחדות משלו להגשמת הציונות – הרי הציונות היא הזיה הסרת-שחר.²⁴

גרסה זו לא העסיקה כלל את בן-צבי. המשפטים הבודדים על תפקיד הפרוליטאריון היהודי שבסיום הפרק אינם נובעים ישירות מן החיבור והם כנספח, תשלום מס לפרוגרמה בכללה, לשגרה רעיונית מוסכמת. בהתאם לה, יש במשפטים הבודדים הבאים בנספח הד לאבחנה המצויה בפלאטפורמה בין תפקידים קונסטרוקטיביים של הבורגנות לבין התפקידים המשחררים של הפרוליטאריון, שמשמעותם סילוק המכשולים על דרך הפיתוח החופשי של המשק על-ידי השגת האוטונומיה הפוליטית לארץ-ישראל.²⁵

כאמור, אין בן-צבי נזקק לבחינת האינטרסים הלאומיים המיוחדים של הפרוליטאריון היהודי

21 ברוכוב, שם, עמ' 282-284; הנ"ל, כתבים, ב, תל-אביב 1958, עמ' 163 ואילך. המאמר נתחבר, כנראה, לקראת סופה של שנת 1907. ראה: די יוגנדר-שטימע (וילנה), 1908, עמ' 63-84.

22 ברוכוב (לעיל, הערה 2), עמ' 146.

23 מ' מינץ, ועידת קראקוב של מפלגת פועלי ציון ברוסיה (1907), תל-אביב [בדפוס], חטיבה 2.6.

24 ברוכוב (לעיל, הערה 2), עמ' 211.

25 הלשון 'אוטונומיה למשק היהודי בפלשתינה' אין משמעה אוטרכיה אלא אוטונומיה פוליטית. ראה פסקת הסיום בפרק המתפרסם לעיל.

כערוכה למימוש הציונות, ומאמרו עשוי לשמש בסיס נרחב למה שהיה מקובל בז'ארגון הפוליטי של הזמן ושל המפלגה כקונסטרוקטיביזם יעיל של העשייה הקאפיטאליסטית בארץ. בלשון אחרת: היסודות הרכושניים של החברה היהודית הסובלים מלחץ התחרות והדחיקה נושאים עמם בעת היטלטלותם ממקום למקום את נבטי הפתרון לבעיה היהודית הלאומית ואת הכלים שיבטיחו טריטוריאליזאציה יעילה בארץ. אי-אפשר כמובן בלי פרולטאריאון יהודי ולפיכך הוא בן-לוויה נאמן של ההון היהודי. אלא שאין הוא גֵּיס קדומני, יחס. תפקידים פוליטיים יועדו לו רק בשלב מאוחר, כשהעם היהודי ישלים, בהנהגת הבורגנות שלו, את הטריטוריאליזאציה הכלכלית ויתייצב למאבק על הטריטוריאליזאציה הפוליטית. עצמאות ממלכתית. אולם, בן-צבי לא הקפיד לומר על הפרולטאריאון שהוא ימלא תפקיד דומיננטי. הנה כי כן, לפנינו דימוי מובהק של תחזית פוליטית בשלבים: השלב הראשון שייך כולו לבורגנות שתעמוד מעל לכל ספק במבחן. בכלל המבנים הפוליטיים שבסוציאליזמוקראטיה הרוסית חופף המבנה של בן-צבי את הגישה המנשביקית. התבוננות זו תקבל משנה משמעות אם נעמתה עם הגישה של ברוכוב במאמרו על 'תפקיד מעמד הפועלים בהגשמת הטריטוריאליזם',²⁶ שהתפרסם בעת בה ראתה אור סדרת מאמריו של בן-צבי. הנוסחה שברוכוב הטיף לה נבדלה באורח קיצוני מן הפרוגנוזה של בן-צבי על מעורבותו הקרובה של הפרולטאריאון היהודי בתהליכי הטריטוריאליזאציה והיא, לדעתי, בולשביקית מעיקרה. טענתו מתייחסת בעיקרה על ההנחה שהבורגנות היהודית, כמוה כבורגנות הרוסית, אינה מסוגלת להשלים בהצלחה ובאורח החלטי את הפונקציות השמורות לה בהתפתחות ההיסטורית המוכרחת, שהיא פחדנית, פוסחת על שתי הסעיפים ואינה עקיבה,²⁷ שהיא נוטה להתפשר עם הממשל הפיאודאלי (תורכיה) והאינטרסים שלו ולהשלים עם עיוות המבנה של החברה היהודית אל פחות ליבראליזם, פחות אוטונומיה, פחות דימוקראטיה, וממילא עם פגיעה ביכולתה של הציונות להתמודד עם חומרת הבעיה היהודית בעולם. וכיוון שכך – יוצרך הפרולטאריאון היהודי להתייצב בשער וליטול על עצמו תפקידי שחרור פוליטיים עוד בשלב הקאפיטאליסטי של הטריטוריאליזאציה, עוד בשלב המהפכה הבורגנית. המעורבות של הפרולטאריאון נועדה לחלץ את המפעל הציוני מחולשת הדעת והמעשה שנכפתה עליו על-ידי הבורגנות היהודית. ועם שמעורבות זו לא תפגע במבנה הקאפיטאליסטי של החברה בארץ, היא לא תהיה לרעותו של השלטון התורכי ולרוחה של הבורגנות היהודית. מכאן חריפות ההתנגשות המעמדית לה צפוי הפרולטאריאון היהודי בארץ בעתיד הקרוב. תחזית זו של ברוכוב נתייסדה אף היא על ציפייה לגאות קרובה בזרימה היהודית לארץ ושל התפתחות כלכלית נמרצת שתבשיל את הניגוד בין יוזמת הפיתוח הקאפיטאליסטית הנישאת על-ידי ההון היהודי לבין הסייגים שיוטלו עליה על-ידי שיטת הממשל התורכית הנחשלת. הציפייה לאקטיביזם מהפכני של הפרולטאריאון היהודי המאורגן בארץ במלחמת-שחרור שתעשה בהנהגתו בהקדם²⁸ חייבה לתת את הדעת לארגון אפשרי של הפרולטאריאון היהודי כעתודה של כוח

26 די ראל פון דעם ארבייטער קלאס אין דער רעאליזירונג פונם טעריטאריאליזם, דער פראלעטארישער געדאנק, גליון 3, 25 בפברואר 1907, עמ' 12-25. ההמשך: פארווערטס, גליון 1, 4 במאי 1907, עמ' 16-45. בעברית: ברוכוב (לעיל, הערה 2), עמ' 311-337.

27 פארווערטס, שם, עמ' 36; כתבים, שם, עמ' 331.

28 שם, עמ' 330 ואילך.

צבאי. תשומת הלב לנושא זה לא צריך שתפתיענו, שהרי ברוכוב וחבריו מעורבים היו עמוקות בארגוני ההגנה העצמית היהודית, היו עדים לאירועי מהפכת 1905 ומודעים לתלאות המאבק המהפכני ולמחדליו בשל היעדר צביון צבאי. לאספקט זה מכוון ברוכוב במפורש תוך שהוא עוסק באותו 'מיעוט שבקרב הציונים הבורגניים החולם על "תפיסת" פלשתינה בדרך מהפכנית'.²⁹ או המתכנן 'צורות מחתרטיות [הדגשה שלי – מ"מ] לכיבושה של ארץ ישראל',³⁰ וכשהוא משוכנע שמיעוט זה ייכשל בשל שיטתו ובשל מהותו המעמדית. על מפלגת הפרוליטאריון היהודי, לעומת זאת, לדבר על כך כגלוי, גם אם יעורר הדבר חשד בלב המושלים התורכים. בבוא העימות המזוין תבקש הבורגנות היהודית להיכרל 'מן הנודע קל הדעת וחמום המוח' ולעכב ככל האפשר בטאקטיקה שלה את תהליך השחרור של פלשתינה.³¹ אולם 'החיים יאלצו אותם לסייע במידה מסוימת בידי הפרוליטאריון הלוותם [הדגשה שלי – מ"מ] של פלשתינה'.³² הבורגנות תבקש להפיק ככל יכולתה תועלת מן המהפכה ותותיר באורח בוגדני את הפרוליטאריון בשדה הקרב לברו, 'משעה שיהיו סבורים כי כבר קיבלו את כל הדרוש לשם שלטונם'.³³ 'לקח המהפכה הרוסית ולקח כל שאר המהפכות שהיו לפניו כבר לימדונו למדי' – סיכם ברוכוב.³⁴

אינני בא לטעון שמאמרו של ברוכוב שיקף רמזים לרפואי התארגנות צבאית מקבילה של 'פועלי ציון' בארץ-ישראל. קרוב לוודאי שברוכוב נישא כאן על גלי ההסתברות האידיאולוגית. שנראתה לו, ואפשר שגונב אליו שמך-דבר על נסיונות ההתארגנות הצבאית למחצה בארץ. סבורני כי יש כאן יותר הערכה אידיאולוגית על הפרספקטיבה האפשרית של דרכי המאבק על שחרור הארץ בקונסטלציה הפוליטית-החברתית שנסתברה לו. אמנם אפשר שהדברים נקראו על-ידי ישראל שוחט וחבריו בארץ והוסיפו נדבך אידיאולוגי סמכותי ודרבנו את היוזמה לגיבוש מפקדה צבאית עלומה למאבק צפוי, המתרפקת על הפרוליטאריון היהודי שיזרום בהמוניו לארץ והמושכת סמכותה ממפלגת 'פועלי ציון' שהיא גם ביטוייה הפוליטי-הליגאלי בעת ובעונה אחת. היוזמה למפקדה כזו, שכעבור חודשים מספר תיקרא 'בר גיורא', נענתה על-ידי בן-צבי משהוצע לו הרעיון על-ידי ישראל שוחט.³⁵ ססמת הארגון – '... בדם ואש יהודה תקום' – עם שהיא נעוצה במסורת המאבקים הלאומיים היהודיים לשחרור ובמסורת ארגוני ההגנה היהודית ברוסיה, משקפת בראש-ווראשונה הלך רוח אקטואלי, שנמצא לו במאמרו של ברוכוב אולי הביטוי התיאורטי הקולע ביותר.³⁶ ואפשר שאין זה מקרה שגם ישראל שוחט וגם בן-צבי ביקשו את ברכתו של ברוכוב לכינון 'בר גיורא'.³⁷

ואם תופף תיאור זה את האירועים ההיסטוריים, הרי לפנינו עוד שיקול לעתויו של פרק-הסיום בחיבורו של בן-צבי. הצטרפותו של בן-צבי לקבוצה היוזמת של 'בר גיורא' ועלייתו למדרגה של

29 שם, עמ' 331. 30 שם, עמ' 328. 31 שם, עמ' 331.

32 שם. 33 שם. 34 שם.

35 על הזמן בו הביא שוחט את בן-צבי בסדר העניין ראה: ספר השומר, תל-אביב תשי"ז, עמ' 13-14. אולם העניין טעון חקירה נוספת.

36 מאמרו של ברוכוב היה חריג מבחינת הרעיונות שהובעו בצורה עקיפה כיוון והיתה להם בהכרח השפעה על הלכיון רוח של 'פועלי ציון'.

37 על המפגש בהאג ב-1907 ראה: ספר השומר (לעיל, הערה 35), עמ' 14; זכרונות ישראל שוחט: מפנה, גליון 7, 17 בדצמבר 1937, עמ' 5.

הפוסק התיאורטי, מלמדת על כך שבקיץ 1907 התקרב לקצת או הרבה הנחות שנוסחו על-ידי ברוכוב במאמרו על 'תפקיד מעמד הפועלים בהגשמת הטריטוריאליזם'. מכאן שהתחוללה תמורה בתפיסתו את בעיות מימוש הטריטוריאליזאציה על-ידי האדרת משקלו של הפרוליטאריון היהודי בעשייה למען ההיאחזות בארץ וגימור מקביל של משקל הבורגנות. לפיכך לא יכול היה פרק-הסיום להתחבר אלא לפני כן, בתקופה הווילנאית שלו או לפניה. אם היה בן-צבי משלים את פרסום המאמר בבטאון המפלגה האוסטרית בקיץ 1908 אפשר שהיה מזכה אותנו בסוף דבר שונה לחלוטין. אולם, משלא חזר לפרסם את המאמר ב'האחדות' – לרבות תיקונים – אין זאת אלא שנתפס לרביזיה מקיפה עוד יותר, שנגעה לא רק לשאלת תפקידו של הפרוליטאריון היהודי במימוש הטריטוריאליזאציה הפוליטית, אלא גם לשאלת יחסי-הגומלין בין אוכלוסי הארץ לבין יהודים העולים אליה, ובעיקר לשאלת העבודה העברית, וממילא לבעיית משולש הכוחות שתוצאתו (רזולטאנטה) קובעת את הצלחת ההיאחזות היהודית בארץ כלשהי.

